

UOT: 821.512.162(091)

Ülkər Zakirqızı (Məmmədova)*

XII ƏSR ƏRƏBDİLLİ AZƏRBAYCAN ƏDƏBİYYATINDA QİSSƏ MOTİVLƏRİ

Xülasə

Orta əsrlər Şərq ədəbiyyatında geniş yayılmış mövzulardan biri də dini qissələrdir. Bu qissələrdə peyğəmbərlərin (övliaların) həyatından, onların mübarizəsindən, əzmindən bəhs olunur. Müəlliflər əsərlərinin məzmununu, təsirini gücləndirmək məqsədilə müxtəlif hekayətlərdən istifadə etmişlər.

Azərbaycan ədəbiyyatı tarixində dini qissələrə müraciət edilmiş çoxlu nümunələr vardır. Məqalədə XII əsrdə yaşamış Eynəlzətat Miyanəcinin "Qərbin şikayəti" və Şihabəddin Sührəvərdinin "Qərb qürbəti" əsərlərindəki motivlər öyrənilmişdir. Burada cəmiyyətdə yaşamış görkəmli şəxsiyyətlərin həyatı və yaradıcılığı barədə qısa məlumat verilmişdir. Onlar əsərləri ilə tədqiqatçıların hər zaman diqqət mərkəzində olmuşlar. Məqalədə həmin müəlliflərin dini qissələrə müraciətinin mahiyyəti diqqətdə saxlanılmışdır.

Eynəlzətat Miyanəci "Qərbin şikayəti" əsərində cəhəllərin istedadlı insanlara həsəd aparmalarından bəhs edərkən, Yusifin əhvalatını xatırlatmışdır. Şihabəddin Sührəvərdinin "Qərb qürbəti" əsəri isə əvvəldən sona qədər dini qissələr əsasında formalaşmışdır. Ümumiyyətlə, hər iki əsərdə Tur dağı, şanəpərik quşu, Yusifin hekayəti, Nuhun gəmisi, Musa peyğəmbər, Lut peyğəmbər və digər dini hekayətlərə işarə edən rəvayətlər əksini tapmışdır. Məqalədə Quran ayələrindən müxtəlif nümunələr də verilmişdir.

Açar sözlər: Şərq, Azərbaycan ədəbiyyatı, ərəbdilli, Eynəlzətat Miyanəci, Şihabəddin Sührəvərdi, islam, dini qissələr

Giriş. Tarixin bütün mərhələlərində insanların həmfikir olmasına, birləşməsinə müxtəlif amillər təsir göstərmişdir. Bunlardan biri də bəşər övladlarının inancıdır. Din hər zaman təsir gücünə görə digər vasitələrdən daha qüvvətli sayılmışdır.

Çox zaman müqəddəs kitablar aşılacağı ideyalara görə diqqət çəkir. Həlbuki, müqəddəs kitabların hər biri ayrı-ayrılıqda mədəni dəyərlərlə bərabər, mükəmməl ədəbi nümunələrdir. Şərq ədəbiyyatında şairlərin, ədəblərin müqəddəs kitablardan geniş şəkildə faydalandığı cəhətlərdən biri dini qissələrdir. Orta əsr müəllifləri əsərlərində nəql etdikləri hadisələrin təsir gücünü artırmaq məqsədilə peyğəmbərlərin, övliaların həyatının bəzi məqamlarını əsərlərində hekayət kimi vermişlər.

Dini qissələrdən qaynaqlanmış bu məzmun orta əsrlərdə geniş yayılmışdır. Ərəbdilli Azərbaycan ədəbiyyatında onun ifadəsinə gəlinə, nümunə kimi XII yüzillikdə yaşamış iki

böyük şəxsiyyətin əsərləri diqqəti cəlb edir. Həmin müəlliflərdən biri Eynəlzətat Miyanəci (1099-1131), digəri isə Şihabəddin Yəhya Sührəvərdidir (1154-1191). Hər iki müəlliflərin yaradıcılığına nəzər salarkən dini qissələrdən bəhrələndiyi aydın görünür.

Eynəlzətat Miyanəci yaradıcılığında ərəbdilli nəvə və nəsr nümunələrindən bəhs edərkən onun ömrünün sonlarında qələmə aldığı qıssaca "Qərbin şikayəti" ("شكوى الغريب") kimi tanınan ("Ölkələrin alimlərinə vətənidən ayrı salınmış qərbin şikayəti") ("شكوى الغريب عن الاوطان الى علماء البلدان") traktatı göstərilir. Müəlliflərin həyatının və fəlsəfi irsinin Azərbaycanda yeganə tədqiqatçısı AMEA-nın müxbir üzvü, fəlsəfə elmləri doktoru Zakir Məmmədov bu əsər haqqında yazmışdır: "Qərbin şikayəti" Eynəlzətat Miyanəcinin son kitabıdır. Müəllif ölməyə qədər qələmə aldığı bu traktatda öz yaradıcılıq fəaliyyətinə bir növbə xitam verir, panteist doktrinalarına, mütərəqqi ictimai-siyasi

* Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutu. Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru. E-mail: u.z.m-9-9@mail.ru

baxışlarına bəraət qazandırmğa çalışır. Əsər dərin elmi-fəlsəfi məzmun daşımına baxmayaraq, poetik nümunələrin geniş yer verildiyi yüksək bədii üslubda tərtib edilmişdir" [1, s.12].

İlk dəfə Eynəliqızat Miyanəcinin ədəbi irsini araşdırən professor Məlik Mahmudov mütafəkkirin nəsr yaradıcılığını yüksək qiymətləndirərək bildirmişdir ki, "Şəkvə əl-qərib"ə qədər ərəbdilli bədii nəsr belə bir orijinal əsər tanınmışdır" [2, s.149]. Traktata müxtəlif istiqamətlərdən yanaşmaq mümkündür. Fəlsəfi məzmunu malik olan bu əsər həm də gözəl ədəbi nümunədir. Burada maraqlı görünən bənzəlmələrdən biri də mütafəkkirin öz halının qədim dini qissələrlə müqayisəsidir.

Şihabəddin Sührəvərdinin yaradıcılığında nəzər yetirərkən onun bir sıra mövzuları: sufizm, yeripatəizm, işraqilik və digər fikir cərəyanlarını əhatə etdiyi aydın görünür. Mütafəkkirin fəlsəfi irsini Azərbaycanca yeganə tədqiqatçısı, AMEA-nın müxbir üzvü, fəlsəfi elmləri doktoru, professor Zakir Məmmədovun mütafəkkirin ölümünün 800 illiyi ilə əlaqədar nəşr etdiyi "Şihabəddin Yəhya Sührəvərdi (Qısa bibliografik məlumat)" (Bakı, 1991) kitabında mütafəkkirin əsərlərini siyahısı, onlara yazılmış həşiyə və şərhlər, həmin əsərlərin əlyazmalarının yerləşdiyi kitabxanalar və onların çapı haqqında tam və dolğun məlumat vermişdir [3]. Burada adları sadalanan əlli iki əsərin hamısı, təəssüflə olsun ki, dövrümüzə qəlib çatmamışdır.

Filosof-şairin filoloji məğzi, forma və məzmunu ilə seçilən qiymətli poetik irsi Zakir Məmmədovun "Şihabəddin Sührəvərdinin fəlsəfi şeirləri" (1969) məqaləsində [4] və filologiya elmləri doktoru, professor Məlik Mahmudovun "Şihabəddin Sührəvərdinin poetik dünyası" (1972) məqaləsində və "Ərəbcə yazmış azərbaycanlı şair və ədiblər (VII-XII əsrlər)" (1983) monoqrafiyasında araşdırılmışdır [2, s.113-132]. Professor kitabında ilk dəfə olaraq mütafəkkirin divanını tədqiqatə cəlb etmişdir.

Mənbə və tədqiqatlarla Şihabəddin Sührəvərdi "öldürülmüş filosof" ("الفيلسوف المقتول") adlandırılmışdır. Əbdürrəhman Bədəvi "öldürülmüş" sözünü açıqlayarkən, onu "şəhid" mə-

nasında göstərmişdir. O bildirmişdir ki, şagirdləri "öldürülmüş" ləqəbini "şəhid" mənasında başa düşürdülər [5, s.95]. Təbii ki, onun qəti əqidəsi uğrunda olduğundan mütafəkkir şəhid sayılmalıdır.

Şihabəddin Sührəvərdinin süfi-fəlsəfi əsərləri arasında "Qərb qərbəti, yaxud Ayıq oğlu Sayıq haqqında hekayət" ("حي بن يقظان أو الغربية") traktatı məzmunu ilə yanaşı, sadə dili və gözəl üslubuna görə olduqca qiymətlidir. Əsər orta əsrlərdə yaranmış bir çox nəzm və nəsr nümunələrində əksini tapmış dini qissələrə işarə etməsi və müxtəlif Qur'an ayələrindən geniş istifadəsi ilə maraqlı doğurur.

Eynəliqızat Miyanəcinin "Qəribin şikayəti" və Şihabəddin Sührəvərdinin "Qərb qərbəti" əsərlərinin adları və ifadə xüsusiyyətləri müəyyən qədər bir-birinə bənzəyir.

Eynəliqızat Miyanəci cahillərin həsəd hissindən bəhs edərkən Yaqub peyğəmbərin oğlu Yusiflə bağlı hekayətini xatırladı. Mütafəkkirin qarşılaşdığı vəziyyəti Yusifin başına gəlmiş hadisə ilə müqayisəsi əsərə fərqli bədii rəng qatmışdır. "Gizli deyildir ki, həsəd Yusifin qarşılıqlarını onun qətlinə sövq etmişdir. O səbəbdən ki, atası onu qardaşlarından daha xotirli bilmişdir. Qardaşlar hesab etmişlər ki, ataları Yaqub əleyhissəlam bununla yanılmışdır" [6, 8].

Yusifin başına gələnləri əks etdirən hekayətə Qurani-Kərimin "Yusif", "əl-Ənam", "Ğafir" surələrində rast gəlik.

Qissədə göstərilir ki, Yusif, Yaqub peyğəmbərin on iki oğlundan biridir. Yusiflə Bin Yamin kiçik yaşlarında anaları Rahilə itirmişlər. Buna görə də Yaqub bu iki oğlunu digərlərindən çox istəyirmiş. Atanın onlara olan məhəbbəti qardaşlarında Yusif və Bin Yaminə qarşı həsəd yaratmış. Kin-küdurət artıqca onun qəti qərar vermək istəmişlər. Hər biri öz təklifini söyləmiş, sonda qardaşlar arasında ən tədbiri olan Yəhya bildirmişdir ki, biz İbrahimin nəslindən Yaqubun oğlanlarıyıq. Bu işdə Yusifin günahı yoxdur, dində qətl pis əməl sayılır. Yusif özümüzdən uzaqlaşmadığı ən yaxşı üsulu onu aparıb Beytül-Müqəddəs yolu üzərindəki karvanların dayandığı yerdəki quyuya salmaq. Onu tapanlar uzaq bir yerə apararlar, biz ar-

zumuza çatmaqla bərabər, günah etməkdən də qurtararıq.

Qardaşlar atalarına Yusiflə gəzmək istədiklərini bildirirlər. Ata qəlbən narazı olsa da, övladlarının təkidilə razılıq verir. Ertəsi gün qardaşlar Yusif istədikləri quyunun yanına gətirib onun yalvarışlarına məhəl qoymadan quyuya salırlar. Evc qayındada isə Yusifin qanlı köynəyini atalarına göstərib "onu qurd parçaladı", – deyirlər.

Quyuda qorxu içində nə edəcəyini bilməyən Yusif bir qədər sonra karvan səsi, itlərin hürməsinə eşidir. Səs getdikcə onun olduğu yərə yaxınlaşır. O, danışıqlara diqqətlə qulaq asır. Karvanbaşı qulama tapşırır ki, quyudan su götürüb heyvanları suvarsın. Qulam dolqanı quyuya salarkən Yusif ipdən yapışıb yuxarıya çıxır. Nur izli uleyetməni görən karvanbaşı onu özlərilə birlikdə Misirə aparır və qulam kimi padşaha satır. Bununla da onun həyatının çətin sınaqları başlayır [7, s.59-64].

XII əsrin digər görkəmli mütafəkkiri Şihabəddin Sührəvərdinin sufizmə dair əsərləri içərisində "Qərb qərbəti" traktatında müəllif müxtəlif vəziyyətlərdən, məqamlardan keçən "əsər qəhrəmanı"nın dili ilə danışır. Hekayət iki şəxsin iştirakı ilə cərəyan edir. Əsərin qəhrəmanı qardaşı Asimlə birgə Məvəraənənnəh diyarından Məğrib ölkəsinə quş ovlamaq məqsədilə səfərə çıxdığını bildirir. Onlar gəzlənilmədən "əhəlişi zalim kənd" olan Qayravana gəlib çıxırlar. Qurani-Kərimdə bu ifadə ilə bağlı (ən-Nisa surəsi, 75-ci ayə) göstərilmişdir.

Burada əsər qəhrəmanları çox pis bir vəziyyətlə üzləşirlər. Camaat qonaqlarını qəldə gəlişindən və məşhur bir şeyxin övladları olduğunu bildikdən sonra onları qandallayb quyuya salırlar. Quyuya həddən artıq dərin, ətraf qatı zülmət içində olur. Mütafəkkir hökm sürən həmin qarantığı göstərərək yazmışdır: "Zülmət tabaqaları bir-birinin üstündə idi. Əllərimizi çıxarırsaq, demək olar ki, onları görməzdik" [8, s.133]. Şihabəddin Sührəvərdinin işlətdiyi bu bənzətməyə Qurani-Kərimin Nur surəsində rast gəlik.

Mütafəkkir Qurani-Kərimdə Nuhun gəmisinə uyğun gəmiyə minməyi, içindəkilərin "dağlar kimi dağda" öz qaynunda gizlədən

hündür dalğalar üzərində üzdüyünü və küfrü lanətləyib Tanrı yolunu tutanların vəziyyətini təsvir etmişdir. Bu məqamda Nuh peyğəmbərin dəhşətli tufan zamanı nəc tapan gəmisini, həmin vaxt öz əməlləri ilə aılısından seçilən, kafirlərə məhl edən oğlu Kənanın suda batması əhvalatı xatırlanır. Bu barədə Qurani-Kərimin Hud surəsində bəhs edilir.

Şihabəddin Sührəvərdinin naql etdiyi hekayətin sonrakı mərhələsində deyilən fikirlər, göstərilən ifadələr Lut peyğəmbərin Sadum əhli ilə bağlı rəvayətini bir daha yada salır. Burada bildirilir ki, "əhəlişi həlak edildi və qadını öldü".

Gəminin sarnişənləri arxadan gələn müləkədən çəkinərək öz gəmilərini qəsbədən qorumaq üçün zadəlayırlar. Şihabəddin Sührəvərdinin sülədiyi bu əhvalata uyğun moqam Qurani-Kərimdə Musa əleyhissəlamın Xızrla qarşılaşmasında və başlarına gələn hadisələrdən birini yada salır:

"Bundan sonra onlar durub yola düşdülər. Gəmiyə mindikləri zaman (Xızır) onu deddi (gəminin bir-iki taxtasını sındırıb çıxartdı). (Musa) dedi: "Sənin gəmidə olanları suya qərq etmək üçünmü gəmiyə dedyin? Doğrusu, (günah) böyük bir şey etdin (olduqca çirkin bir iş gördün)" (Kəhf surəsi, 71-ci ayə) [9, s.212].

Şihabəddin Sührəvərdi öz hekayətini davam etdirərək bildirdirdi ki, uzun yol gedərək Ad və Səməd tayfalarının yerləşdiyi ərazilərdən ötmüş, həmin məkanların qulalarını görmüşlər. Qurani-Kərimdə azgınlıqları üzündən Allahın qəzəbinə düşər olmuş əhəlinin aqibəti sonrakı nəsillərə ibrat üçün nümunə göstərilmişdir. Bütün bu əhvalatlar, hadisələr Haqqın yolunu tanımaq və bu yolun düzliyünü anlamğa kömək edir.

Şihabəddin Sührəvərdi bildirdirdi ki, içində yağ olan bir çıraqlı gördüm. Ondən işıq axıb evin hər tərəfinə yayılır, taxçanı işığa qərq edir. Eyni zamanda onun pəcoziyasında əksini tapmış bu mövzu gözəl bənzətmə kimi Qurani-Kərimdən götürülmüş ifadədir.

Mütafəkkir yazırdı ki, əsərin qəhrəmanları mağaralardan və kəhəllərdən çıxaraq dirilik bulacağına üz tutub hücrələrdən keçirdilər. Bir dağın qülləsində əzəmətli şəhər kimi nəhəng qa-

yani gördülər. Böyük yüksəklik kölgəsində naz-neməli dirilik bulığında toplanmış böyük balaqlardan soruşulur ki, bu şahar və bu nahang qaya nədir? Balıqlardan biri söyləyir ki, şəhər istəkdir, dağ isə Turi Sinaidr.

Şihabəddin Sührəvərdinin qəhrəmanı arzuladığı dağa qalxdıqda orada böyük bir şeyx görür. O, həyrətlənərək həmin şeyxə doğru adımlayır. Salamlaşaraq ona səcdə edir. Onun parlaq işığında az qala öyriyir. Əsər qəhrəmanı Qayravan həbsindən şikayətlənərək bir müddət ağlayır. Ona "yaxşı ki, xilas oldun" deyilir. Lakin maddilik buxovlarından tam qırılmadığından onun həbsə qayıtması lazımdır. Azadlığa can atan kəs bu sözləri eşitdikdə göz yaşları axıdıb, yalvarıb-yaxarır. Qayıtmağın zəruriliyi bir daha söylənilir. Ona iki şey müjdə verilir. Biri odur ki, həbsə qayıtsa, həmin yerə dönmək və istədiyi vaxt buraya gəlmək, cənnətə qalxmaq imkanı, ikincisi isə axırda qərb ölkəsini mütləq surətdə büsbütün tərk edib Cənabımıza qovuşmasıdır. Bu sözlər əsər qəhrəmanında fərh oyađır.

Heqayətin sonunda məhbəslər yəndə mömin olmayan camaat arasında təsvir edilir. Tanrının böyüklüyünə şəhadət edən bütün hissələr onda xoş duyğular oyađır. O, daim dua edir və ayrılıqdan həsrət çəkir, təbiət əsirliyindən, maddilik buxovlarından azadlığını Allah təaladan diləyir.

ƏDƏBİYYAT

1. Z.Məmmədov. Eynəliqüzət Miyanəci. Bakı, 1992
2. M.Məmmədov. Örəbə yazmış azərbaycanlı şair və adıblar (VII-XII əsrlər). Bakı, 1983
3. Z.Məmmədov. Şihabəddin Yahya Sührəvərdi. Qısa bibliografik məlumat, Bakı, 1991
4. Z.Məmmədov. Şihabəddin Sührəvərdinin fəlsəfi seçirləri. Azərbaycan SSR EA Xəbərləri (tarix, fəlsəfə və hüquq seriyası). Bakı, 1969, № 2
5. بدوی عبد الرحمن. شخصیات قلقة في الإسلام، القاهرة، ١٩٦٤
6. المہاجری الہمدانی ابی المعالی عبد اللہ. شکوی الغریب. قدم له وحقق متنہ غنیف سعیران. تہران، ١٩٦٦
7. Sədrəddin Bələği. Quran qissələri. Fars dilindən tərcümə edən: Möhsün Nəğısoylu. Bakı, 1992
8. السهروردی شہاب الدین. قصۃ الغریبۃ اوحی بن یقظان. تحقیق وتعلیق احمد امین. ١٩٥٢
9. Quran. Örəb dilindən tərcümə edənlər Z.M.Bünyadov, V.M.Məmmədliyev. Bakı, 2006

THE MOTIVES OF PARABLES IN THE AZERBAIJANI LITERATURE IN ARABIC AT THE 12th CENTURY

Summary

One of the widespread themes in medieval literature is religious parables. In these parables is talked about the life and the struggle of the Prophets and their saints. The authors used different tales and stories to enhance the content of their works.

Traktatın sonunda müəllif "Allaha həmd olsun! Onun peyğəmbərinə və bütünlüklə ailəsinə salavat" kəlmələrini söyləmişdir. Bu sözlərlə də Şihabəddin Sührəvərdi "Qərb qərbəti" traktatını tamamlamışdır. Burada nəql edilmiş heqayətdə dərin fəlsəfi mənalər vardır. Onun "əsiri", "həbsi", "zülmatı", "səfərləri" və "müshahidələri" formaca maraqlı əhvalat təsiri bağışlasa da, mütafəkkirin dünyagörüşünün ifadəsidir.

Nəticə. Ümumiyyətlə, dini qissələr Şərq ədəbiyyatında geniş istifadə olunmuş mövzularıdır. Azərbaycan ədəbiyyatı tarixinə nəzər saldıqda həm pəcəziyada, həm də nəsr nümunələri arasında Quran ayələrinə, dini qissələrə müraciət edən əsərlər çoxdur. Bu da oxuculara bədii sənətkarlığın nümayişi ilə yanaşı, peyğəmbərlərin (övliaların) həyat heqayətlərini örnək gətirərək onlarda mətinliyi, ədaləti, səflığı, dürüstlüyü aşılmaq üçün ən gözəl vasitə sayılmışdır. Eynəliqüzət Miyanəcinin "Qərribin şikayəti" və Şihabəddin Sührəvərdinin "Qərb qərbəti" traktatları bu istiqamətdə yazılmış qiymətli nümunələrdir. Hər iki əsərdə müəlliflərin fikirlərinin dini qissələrin köməyiylə ifadəsi onların məzmununu daha dolğun etmiş və bunlar fəlsəfi-estetik əsərlər kimi yüksək qiymətləndirilmişdir.

There are many examples in the history of Azerbaijani literature which refer to religious parables. In the article these motifs were analyzed in the works of Ain al-Quzat Miyanəji's "Complaint of Stranger" and Shihab al-Din Suhrawardi's "Western Alien", who lived in the 12th century. Over here there is a brief summary of the life and creativity of prominent personalities who lived in the same century. Researchers always have been in the spotlight with their works. The anger Complaint", Eynəliqüzət Miyanəji recalled the story of Yusuf when he spoke of the ignorance of talented people. The appeal of those thinkers to religious stories has been highlighted in the article.

In the work of the "Western Alien" by Shihabuddin Suhrawardi has been based on religious stories from the beginning to the end. Generally, in both of these works, some legends point to the Tur mountain, the falcon bird, the story of Yusuf, the Noah's Ark, the Prophet Musa, the Prophet Lut, and other religious stories. At the same time, various examples are given from Quran Ayaahs

Key words: East, Azerbaijani literature, Arabic-speaking, Eynəliqüzət Miyanəji, Shihab al-Din al-Suhrawardi, Islam, religious narratives

МОТИВЫ «ЖИТНІЯ» В АРАБОЯЗЫЧНОЙ АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ ЛИТЕРАТУРЕ XII ВЕКА

Резюме

Одна из широко распространенных тем в средневековой литературе – религиозное житие. В этих житиях рассказывается о жизни Пророков и святых, их борьбе и бесстрашии. Авторы использовали разные сказания для усиления содержания своих работ.

В истории азербайджанской литературы много примеров, относящихся к религиозным житиям. В статье рассматриваются эти мотивы в работах жившего в XII веке Айналкузата Мианəджи "Жалоба чужестранца" и Шихабəддина Суhrəварди "Западная чужбина". Здесь дается краткое изложение жизни и творчества выдающихся личностей, которые жили в том же столетии. Они со своими произведениями всегда были в центре внимания исследователей. Обращение этих мыслителей к религиозным житиям показано в статье на примере плана.

В своем произведении "Жалоба чужестранца" Айналкузат Мианəджи, говоря о зависти невежественных людей к талантливым людям, напоминает историю Пророков и святых. Произведение Шихабəддина Суhrəварди "Западная чужбина" – от начала до конца сформировалась на основе религиозных житий. В целом, в обоих произведениях нашли свое отражение предания, указывающие на такие религиозные повествования, как гора, Тур, птица угод. Носв көчөг, история Юсуфа, пророк Моисей, пророк Лут и др. В то же время приводятся примеры из различных аятов Корана.

Ключевые слова: Восток, Азербайджанская литература, арабоязычный, Айналкузат Мианəджи, Шихабəддин Суhrəварди, ислам, религиозные житие